

УДК: 811.512.1 (575.2) (043.3)

DOI:10.35254/bhu/16948386_2021_56_57_153

Эстебесова П.С.,
К.Карасаев атындагы
БМУ

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ АЙЫМДАРДЫН СУЛУУЛУГУН ТҮҮНДҮРГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Кыскача мазмуну

Макалада кыргыз жана түрк тилинин фразеологиялык корундагы айымдардын сулуулугун туюндурган фразеологиялык түрмөктөрдүн ички биримдиги, образдуулугу, лексико-семантикалык табияты, эмоционалдык-экспрессивдик нюанстары, стилистикалык боекчолору контекст ичинде иликтөөгө алынат. Мында айымдардын сулуулугун чагылдырган фразеологизмдер көбүнчө дене-мүчөлөрдүн аттарынан түзүлүп, тулку бойдун, дене-мүчөнүн келишимдүүлүгү, т.а., белдин ичкелиги, моюндун узундугу, көздүн чоңдугу, ооздун бөйтөйгөндүгү, беттин кызылы – сулуулуктун бир белгиси, эпитети катары колдонулары белгиленет. Сулуулукту туюндурган фразеологизмдер түрк тилине салыштырмалуу кыргыз тилинде образдуу, эмоционалдуу-экспрессивдүү келип, сан жагынан арбын экендиги; фразеологизмдердин маани-маңызы, образдуулугу, стилдик боекчолору контекст ичинде аныкталары; сүрөткердин жеке чыгармачылык табитине ылайык фразеологиялык маани бирде кеңейип, бирде тарып турары мисалдар менен далилденет.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, түрк тили, фразеологизм, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк, стилдик өзгөчөлүк, сулуулук.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ ВЫРАЖАЮЩИЕ КРАСОТЫ В КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье рассматриваются внутренняя единство, образность, лексико-семантическая сущность, эмоционально-экспрессивные нюансы, стилистическая окраска фразеологических оборотов с компонентом обозначающие красоты женщин во фразеологическом фонде кыргызского и турецком языков. Такие фразеологизмы часто образуются от названий частей тела женщины и используются как эпитет для красоты, т.е., тонкости талии, длины шеи, размер глаз, красоты губ, румяным щекам.

Фразеологизмы, выражающие красоту, в кыргызском языке более образны, эмоционально выразительны и многочисленны, чем в турецком языке; в контексте определяются сущность, образность, стилистические особенности фразеологии; на примерах доказано, что фразеологическое значение расширяется и сужается в зависимости от личного творческого стиля художника.

Ключевые слова: кыргызский язык, турецкий язык, фразеологизм, эмоционально-экспрессивность, стилистическая особенность, красота.

IDIOMS EXPRESSING BEAUTY IN KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES

Abstract

The article deals with internal unity, imagery, lexical and semantic essence, emotional and expressive nuances, stylistic coloring of idiomatic turns with a component denoting the beauty of women in the idiomatic fund of the Kyrgyz and Turkish languages. Such idiomatic units are often formed from the names of parts of a woman's body and are used as an epithet for beauty, i.e., thinness of the waist, neck length, eye size, beauty of lips, ruddy cheeks.

Idioms expressing beauty in the Kyrgyz language are more figurative, emotionally expressive and numerous than in the Turkish language; in the context, the essence, imagery, stylistic features of phraseology are determined; the examples prove that the idiomatic meaning expands and contracts depending on the personal creative style of the artist.

Key words: Kyrgyz language, Turkish language, idiomatic unit, emotional expressiveness, stylistic feature, beauty.

Сулуулук, аруулук, келишимдүүлүк албетте, айымдарга тиешелүү негизги касиет-сапат экендиги анык. Мындай касиет бардык эле айымдарга мүнөздүү эмес. Кандай касиет-сапаттагы айымдар сулуу, келишимдүү болорун, айымдардын сырткы сапатындагы, т.а., сырткы турпатындагы сулуулук, келишимдүүлүк эмнелердин негизинде аныкталары, сулуулуктун эпитети катары эмнелер колдонулары чындыгында эле кызык. Маселен, байыркы Эгипетте көзү, оозу чоң айымдар сулуу деп эсептелинсе, байыркы Кытайда буту кичинекей бийкечтер абдан бааланган, ал эми кыргыз, түрк элинде кандай айымдарды келишимдүү, сулуу айымдардын катарына киргизе алабыз, сырткы турпаттагы сулуулук эмненин негизинде аныкталат? Биз муну, эки элдин (кыргыз, түрк) фразеологиялык көрүндөгү фразеологизмдердин негизинде иликтеп көрөнү ылайык көрдүк.

Кыргыз жана түрк тилдеринде «келишимдүү, татынакай, сулуу» маанисин чагылдырган төмөнкүдөй фразеологиялык түрмөктөр бар: Ай десе — аркы жок, күн десе — көркү жок; ай десе — ай, күн десе — күн; ай жамалдуу; бото көз; бураң бел; кумар көз; кумурска бел; кызылы кызыл, агы ак; укурук моюн; турна моюн; кыпча бел; оймок ооз; кирдүү кол менен кармагыс; арык чырай; ağzı burnu yerinde (с.с., оозу-мурду ордунда); akça rakça (с.с., апапак); alı al, moru mor (с.с., кызылы кызыл, агы ак); bir içim su (с.с., бир ичим суу); eşek gözlü (с.с., эшек көздүү), sülün gibi (с.с., кыргоол сыяктуу) ж.б.

Жогорудагы фразеологизмдердин ичинен ай десе — аркы жок, күн десе — көркү жок; ай жамалдуу; кызылы кызыл, агы ак; ağzı burnu yerinde (с.с., оозу мурду ордунда); alı al, moru mor (с.с., кызылы кызыл, агы ак); akça rakça (с.с., апапак), bir içim su (с.с., бир ичим суу) фразеологиялык каражаттары «абдан сулуу, ашкан, сулуу, теңдеши жок сулуу» маанисин билдирип, айымдардын сулуулугун так-таамай чагылдырат, муну төмөнкү сүйлөмдөр да тастыктайт: Ай десе — аркы жок, күн десе — көркү жок, бир перизатка жолуктум [4, б. 48]; Мергенчи эртесинде ошол көлгө кызынын бетин жуудурса, жомоктогудай ай десе — ай, күн десе — күн боло чыга келет [2, б. 48]; Ай жамалдуу бото көз, кыздары сулуу кыргыздын; «Кайны?! Мендей бозала абышканы кантип кайним дейт бу кызылы кызыл, агы ак буралган жаш келин?!» деди бир ою... [2, б. 107]; Kaşı gözü, ağzı burnu yerinde, bir de tatlı dili var ki, sorma (Кашы, көзү, оозу мурду ордунда, дагы таттуу тили бар, сураба) [7, б. 44]; Akça rakça bir güzel kız. Sanki gökten düşmüş yıldız (Апапак бир сулуу кыз. Тимеле көктөн түшкөн бир жылдыз) [7, 58-б.]; Bizim köydeki küçücük Ayşe büyüüp bir içim suya dönmüş (Биздин айылдагы кичинекей Айша чоңоюп, супсулуу кыз болуптур) (П.Э) ж.б.у.с.

Демек, жогорудагы ай десе — аркы жок, күн десе — көркү жок, ай десе — ай, күн десе — күн; кызылы, кызыл агы ак; alı al, moru mor (с.с., кызылы кызыл, агы ак); ай жамалдуу, ağzı burnu yerinde (с.с., оозу-мурду ордунда), akça rakça (с.с., апапак), bir içim su (с.с., бир ичим суу) фразеологиялык түрмөктөрүндө адамдын жүзүндөгү сулуулукка басым жасалып, беттин сулуулугу ай менен күнгө салыштырылып, адамдын бетиндеги нурдуулук, беттин кызылы дагы сулуулуктун бир белгиси катары каралат. Бул фразеологизмдер контекст ичинде да, ал тургай өз алдынча турганда да «сулуулукту, келишимдүүлүктү» таамай чагылдырат. Бирок бир маанини билдирген фразеологиялык туюнтмалардын бары бирдей даражада эмес, биринде стилдик боекчолор абдан коюу берилсе, кээ биринде бүдөмүрөөк берилет [5, 62-б.]. Маселен, түрк тилиндеги

bir içim su (с.с., бир ичим суу) фразеологизми «абдан сулуу аял» маанисин туюнтканы менен ай десе — ай, күн десе — күн; кызылы, кызыл агы ак; alı al, moru mor (с.с., кызылы кызыл, агы ак) ж.б. фразеологиялык тизмектерден даражасы төмөн экендиги, адис эмес адамга деле байкалып турат.

Ал эми дене мүчөлөрдүн аттарынан түзүлгөн кумурска бел, кыпча бел, бураң бел фразеологиялык тизмектери «ичке, келишимдүү бел» маанисин билдирип, айымдардын белинин ичкелиги дагы сулуулуктун бир эпитети катары колдонулат: Ева кумурска бел, көрктүү кыз [4, 329-б.]; Жаркырап күлүп, ойноп чыгар келер, Ийилип тал чыбыктай бураң белиң [4, б. 121]; Айсалкындын кыпча бели мажрүм талдай ийилет; Кызыл беттүү кыпча бел, Кыздары сонун кыргыздын [4, 351-б.].

Жогорудагы сүйлөм топтомдорунда белгилүү болгондой адамдын жүзүндөгү ажарлуулуктан, сулуулуктан башка дене-мүчөдөгү келишимдүүлүк, т.а., белдин ичкелиги дагы сулуулуктун бир эпитети катары каралат.

Ал эми «көз» лексемасынан түзүлгөн бото көз, eşek gözlü (с.с., эшек көздүү) фразеологиялык каражаттары «жоодураган, балбылдаган, бадырайган чоң көз» маанисин туюндуруп, адамдын көзүнүн сулуулугун таамай чагылдырса, кумар көз фразеологиялык бирдиги «мой-молжуган, жоодураган назик көз караш же абдан сулуу, акылдуу» маанисин билдирет: 1. Оймок ооз, кумар көз, Өзүңө теңтуш алганы; 2. Куурасам акыл табышар, Кумар көз болсо сүйгөнүм [4, 329-б.]. Мында, 1-сүйлөмдө кумар көз фразеологизми оймок ооз фразеологиялык каражаты менен бирге берилип, тек гана келишимдүүлүк, сулуулук маанисинде колдонулса; 2-сүйлөмдө сулуулуктан дагы акылдуулук маани үстөмдүк кылат. Демек, контекстке жараша бир эле фразеологизмдин мааниси бирде кеңейип, бирде тарып турат.

Ошондой эле айымдардын сулуулугунун дагы бир белгиси, эпитети катары колдонулган ооз лексемасынан түзүлгөн «оозу кичинекей, бөйтөйгөн» маанисин билдирген оймок ооз фразеологиялык түрмөгү көбүнчө кыздарга, алардын сулуулук сапатына карата айтылат: Оймок ооз, бото көз, Кыздары сулуу кыргыздын; Ордуна турду буралып, Оймок ооз, калем каш [4, 374-б.]. Бул сүйлөм тизмектеринде оймок ооз фразеологиялык түрмөгү бото көз, калем каш тизмектери менен биригип, айымдардын сулуулугун дагы образдуу, элестүү, экспрессивдүү чагылдыргандыгы айкын көрүнүп турат.

Ушул эле фразео-семантикалык топтогу укурук моюн фразеологиялык туюнтмасы, бир уккан адамга орой угулганы менен «койкойгон, сындуу моюн, узун моюн» маанисин туюнтуп, моюндун узундугу дагы сулуулуктун бир эпитети катары колдонулат: Укурук моюн, калем каш, Кыздары сонун кыргыздын [4, 460-б.]. Бирок бул фразеологизм, көбүнчө көркөм кепте колдонулуп, оозеки стилде көп колдонулбайт, азыркы учурда колдонуудан чыгып бараткандай да туюлат.

Ошондой эле татынакай маанисин туюндурган дагы бир кирдүү кол менен кармагыс фразеологиялык тизмеги татынакай, сулуу мааниси менен бирге эле назик, абдан ардакталган маанини дагы билдирет, муну төмөнкү сүйлөмдөр дагы тастыктайт: Кирдүү кол менен кармагыс кызыбыз, аларга кор болууга тийиш эмес [4, 329-б.]. Демек, бул фразеологизм дайыма эле «сулуу, татынакайлыкты» таамай-так чагылдыра албаса да, контекст ичинде сүрөткердин стилдик ык-амалына, табитине ылайык бирде мааниси кеңейип, бирде тарып турат. Албетте, мындай көрүнүш бардык эле фразеологиялык түрмөктөргө таан-

дык [3, 310-б.].

Ошондой эле жалпы эле тулку бойдун келишимдүүлүгүн билдирген арык чырай фразеологиялык каражаты «анча арык эмес, сыйда, субагай тарткан» маанисин туюндуруп, айымдардын жалпы эле сырткы келбетинин келишимдүүлүгүн сүрөттөдө, оозеки жана көркөм стилде көп колдонулат: Айша орто бойлуу, арык чырай, чачы узун, сулуу аял экен [4, 51-б.]. Ушундай эле тулку бойдун келишимдүүлүгүн мүнөздөгөн түрк тилиндеги *sülün gibi* (с.с., кыргоол сыяктуу) фразеологиялык туюнтмасы «узун бойлуу, келишимдүү» маанисин билдирет: *Emire'nin uyarısı da sülün gibi* (Эмиренин тулку бою дагы келишимдүү) [7, 618-б.], *Nurbanu gerçekten eşek gözlü, sülün gibi güzel bir kız* (Нурбану чындыгында эле бото көз, арык чырай сулуу кыз) (П.Э.) ж.б.у.с. мисалдарды келтирсек болот.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана түрк тилиндеги айымдардын келишимдүүлүгүн, сулуулугун туюндурган фразеологизмдердин лексико-семантикалык табиятын, стилистикалык бөтөнчөлүгүн талдоого алган соң төмөнкүдөй тыянакка келебиз:

1) «Келишимдүүлүк, сулуулукту» туюндурган фразеологиялык түрмөктөр түрк тилине салыштырмалуу кыргыз тилинде образдуу, эмоционалдуу-экспрессивдүү келип, сан жагынан дагы арбын колдонулат;

2) Эки тилдин фразеологиялык корундагы сулуулукту туюндурган фразеологизмдер көбүнчө дене-мүчөлөрдүн аттарынан түзүлөт: кумурска бел, кыпча бел, бото көз, оймок ооз, укурук моюн, *eşek gözlü* (с.с., эшек көздүү) ж.б.

3) Тулку бойдун келишимдүүлүгү, т.а., белдин ичкелиги, моюндун узундугу, көздүн чондугу, ооздун кичинекейлиги, беттин кызылы — сулуулуктун бир белгиси, эпитети катары колдонулат;

4) Бир эле маанини билдирген фразеологизмдер-

дин барында образдуулук, стилдик боектуулук бирдей эмес, биринде абдан коюу берилип айтылуучу ойду контекстиз эле так-таамай чагылдыра алса, кээ биринде стилдик боектуулук азыраак берилип, бүдөмүрөөк келет.

5) Фразеологизмдердин негизги маани-маңызы, семантика-стилистикалык табияты, эмоционалдуу-экспрессивдик нюанстары контекст ичинде автордун же жазуучунун стилдик өзгөчөлүгүнө ылайык, бирде мааниси кеңейип, бирде тарып турат, демек мындай көрүнүш, автордун жеке чыгармачылык ык-амалы, стилдик өзгөчөлүгү менен тикеден-тике байланыштуу.

Адабияттар

1. Жумакунова Г. Түркчө-кыргызча сөздүк / Г. Жумакунова — Бишкек, 2005. — 1002-б.
2. Касымбеков Т. Сынган кылыч / Т. Касымбеков — Фрунзе: Мектеп, 1990. — 736-б.
3. Көчөрова Г. О., Нурматова Г. М. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы өлүм, өлүү, өлтүрүү түшүнүгүн туюндурган фразеологизмдердин стилистикалык маанилери / Г. О. Көчөрова, Г. М. Нурматова // К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Жарчысы. — 2015. — № 3-4 (33-34). — 309-310-б.
4. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. — Бишкек, 2001. — 519 б.
5. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Табияты жана семантикасы) / Р. Эгембердиев. — Бишкек, 2007. — 171-б.
6. AKSOY Ömer Asım. Deyimler Sözlüğü / AKSOY Ömer Asım. — İstanbul., 2014. — 1205 s.
7. SARAÇBAŞI Ertuğrul, MİNNETOĞLU İbrahim. Türkçe deyimler sözlüğü. — İstanbul, 2002. — 752 s.